УДК 37.014.5:37.013.74

Олег ГІРНИЙ

ЕФЕКТИВНІСТЬ БЕЗПЛАТНОЇ ОСВІТИ, АБО ЩЕ РАЗ ПРО СТИПЕНДІЇ

Стаття присвячена проблемі виплат державних стипендій студентам ВНЗ, яка розглядається в контексті принципу «рівного доступу до освіти» та поняття «безплатна освіта». Зараз у ВНЗ України є студенти двох різних категорій: т.зв. «бюджетники», які вчаться безплатно та ще й отримують державні стипендії, і т.зв. «платники», які платять за навчання і ніяких стипендій від держави не отримують. Така ситуація призводить до втрати стипендією своєї стимулюючої ролі та, внаслідок цього — до падіння ефективності вищої освіти.

У зв'язку з цим, обговорюються методологічні аспекти підвищення ефективності державних стипендіальних коштів, виділених на вищу освіту. Зокрема, поняття «стипендія» аналізується з погляду суспільної вартості освіти як інституційної системи. На жаль, у нас це поняття далі розуміють порадянськи, як готівкову грошову платню студентам, які використовують її для задоволення своїх особистих потреб під час навчання. У той же час, в усьому світі його розуміють як безготівкову грошову допомогу для оплати вартості навчання.

***Ключові слова**: безплатна освіта, платна освіта, рівний доступ до освіти, інвестиційна стипендія, особиста стипендія, ефективність вищої освіти.*

Лад у державі починається з виправлення імен

(Конфуцій)

Коментуючи у своєму недавньому інтерв'ю «Українській правді» проект держбюджету на 2017 рік, міністр фінансів Олександр Данилюк викликав чергове збурення в суспільстві. На запитання про скорочення «статей витрат майбутнього бюджету» він заявив: «Це, у першу чергу сфери, які більше всіх потребують реформування: охорона здоров'я, освіта і наука. Питання не в тому, що на ці сфери виділяється мало грошей, просто вони неефективно та непрозоро витрачаються» (Данилюк, 2016). Крім того, «Україна витрачає на освіту більше коштів у відсотках від ВВП, ніж Німеччина, Франція, Італія, Японія, Канада та Польща. І якість освіти у нас набагато нижча, ніж у цих країнах». І ще, за його словами, «зараз держава повністю оплачує навчання студентів, упродовж мінімум чотирьох років і при цьому виплачує їм стипендію. В Україні

82% випускників шкіл вступають у ВНЗ, а в Європі – у середньому 30%». Відтак, на його думку, слід скорочувати кількість державних стипендій. І ось чому: «Підходи до стипендій теж відрізняються: в Європі стипендії платяться не всім, як у нас, а тільки малозабезпеченим, або за особливі академічні заслуги. При цьому якість життя та наукові досягнення в Європі набагато вищі, ніж у нас. / В Україні реальну користь від вищої освіти має можливість отримати біля 30% випускників. Решта залишаються незадоволеними, тому що отримали вищу освіту та потім не можуть знайти відповідну роботу. / До того ж студенти отримують низьку якість освіти. Для всієї цієї молоді потрібні якісні викладачі, а вони завжди у дефіциті. Їх необхідно приваблювати адекватними зарплатами. / У висліді ми отримуємо незадоволену професуру, незадоволених громадян і неефективне використання держзасобів. Молоді люди, які чогось досягають, часто їдуть за кордон — працювати чи вчитися» (там таки).

Не заглиблюючись у критику аргументів міністра фінансів, зазначимо лише, що: 1) непрозорість і неефективність витрати коштів не може бути достатньою підставою їхнього скорочення (інакше слід зменшити фінансування практично всіх інших галузей); 2) порівняння витрат на освіту з іншими країнами має бути не в у відносних, а в абсолютних одиницях коштів (і в цьому випадку їх треба збільшувати); 3) «дефіцит якісних викладачів» також свідчить про необхідність збільшувати фінансування освіти; 4) аргумент про те, що «30% випускників залишаються незадоволеними, тому що отримали вищу освіту та потім не можуть знайти відповідну роботу» – свідчить не про те, що їм не подобається отримана вища освіта, а про те, що їм не підходить саме робота (недостатня платня, віддаленість від місця проживання тощо); 5) державні стипендії у нас платять не «усім студентам», а лише т.зв. «бюджетникам», причому лише частині їх; 6) більший, ніж у Європі (30%) показник у 82% випускників шкіл, які вступають у ВНЗ, свідчить якраз про те, що наша вища освіта непогана, крім того «в інформаційному суспільстві,... найбільшим багатством кожної країни є рівень освіти її громадян» (EURIDICE, 1999: с. 18), тому – це свідчення якраз переваги України над іншими країнами, а не вада.

Масла у вогонь підлило й Міністерство освіти і науки, яке у своїх коментарях справи стипендій тих випускників шкіл, які поступили на бюджет, обізвало «кращими студентами», а тих, хто поступив на платне навчання – «гіршими». А «кращі студенти мають вчитися за рахунок гірших». Такою образливою «диференціацією» вступників до ВНЗ чиновники не лише показали свою неповагу до половини наших молодих громадян, але й виявили звичайне невігластво. Бо, коли ви хочете оплачувати освіту студентів-бюджетників за рахунок студентів-платників, себто коштами останніх вирішувати проблеми галузі, тоді останні

стають для вас клієнтурою, життєво важливою для її функціонування. Цих клієнтів слід понад усе цінувати та хвалити. Інакше, вони підуть до іншого «продавця освітніх послуг», наприклад – поїдуть на навчання за кордон. Що, до речі, зараз і відбувається в посиленому темпі. Відлякувати їх від свого «бізнесу», називаючи «гіршими» – не дуже розумно.

Крім того, щойно зарахований до ВНЗ випускник школи є, поки-що, формальним, а не справжнім, студентом. Дійсним студентом він ставатиме, в міру просування у навчанні. І назвати його «гіршим» чи «кращим» можна буде не швидше, ніж по закінченні хоча б одного семестру та здачі екзаменів – уже у ВНЗ. На момент зарахування ж на студії, його можна назвати лише «кращим» чи «гіршим» абітурієнтом, але не студентом. Це – елементарна логіка.

Маємо наочний приклад хибної аргументації в обґрунтуванні слушного рішення, яка (аргументація) призводить до відміни цього рішення – після втручання прем'єр-міністра, який відреагував на протести студентів проти такої «несправедливості», заявивши, що скорочення стипендій не буде.

Рівний доступ до вищої освіти як вияв соціальної справедливості

Справедливість є однією з європейських цінностей, до яких ми хочемо долучитися. Її проявом є рівні можливості громадян, зокрема – в отриманні освіти, що виражається відомим гаслом «рівний доступ до якісної освіти». На жаль, це та інші подібні гасла залишаються лише гаслами. З погляду рівності доступу до вищої освіти, у нас існує явна несправедливість, що полягає в наявності двох, співмірних за кількістю, груп студентів: 1) студенти-бюджетники, які вчаться за державні гроші, та 2) студенти-платники, які вчаться за гроші власні. Нерівноправність цих двох груп підсилює практика виплати державних стипендій першій групі студентів. Тобто половина наших студентів – платить за навчання, а друга половина (як у старі радянські часи) не лише не платить, а ще й отримує платню[1] за те, що вчиться.

Соціальна справедливість вимагає урівняти всіх студентів у можливостях доступу до вищої освіти. Рівний же (однаковий) доступ до вищої освіти можна реалізувати двома шляхами: 1) зробити вищу освіту для всіх однаково (рівно) безоплатною, тобто ліквідувати категорію студентів-платників і 2) зробити вищу освіту для всіх однаково (рівно) платною, тобто ліквідувати категорію студентів-бюджетників. Ми ж у сфері доступу до вищої освіти створили якусь «змішану» систему, яка зі справедливістю не має нічого спільного. Тому, міністр фінансів правий

[1] Латинське слово *stipendium* – означає оклад, або платня (О.Г.)

у тому, що система вищої освіти потребує реформ. Принаймні, у цьому сегменті зокрема слід ліквідувати цю змішану «платно-безплатну освіту» для різних категорій громадян.

Але, що насправді означає «платна освіта»та «безплатна освіта»?

Платна та безплатна вища освіта

Вважається, що класичним прикладом першої опції була безплатна освіта в комуністичному СРСР. Гарантом рівності доступу до освіти була держава, яка за цю освіту платила. Класичним прикладом другої опції вважається освіта у капіталістичних США – однаково платна для всіх. І в першому, і в другому випадку доступ до освіти є однаковий (рівний) для всіх громадян. Кожна з цих опцій випливає з різного ставлення держави до ринку праці. Перша випливає з ідеології повної зайнятості, друга – з ідеології неповної зайнятості та визнання безробіття чинником, що стимулює продуктивність праці.

Соціалістична держава забезпечує зайнятість усіх громадян, що з необхідністю тягне за собою забезпечення нею ж усіх громадян освітою, а це можна зробити лише за умови її безплатного характеру. У капіталістичній державі вища освіта стає особистим починанням самих громадян, без участі (за обмеженої участі) держави. Громадяни здобувають освіту, де хочуть і як хочуть, оплачуючи відповідним ВНЗ її надання. Гроші для оплати освіти громадяни теж здобувають, де хочуть і як хочуть: у себе (власні кошти), у навчальних закладах, у різних цільових приватних, громадських та інших фондах.

Але все це – тільки теоретично. Бо, насправді, радянська ідеологема про те, що платна освіта характерна для капіталістичних країн, а безплатна освіта характерна для соціалістичних країн – звичайний міф.

На системному рівні відмінностей у методологічних підходах до реалізації справедливого, тобто рівного доступу до вищої освіти немає – тому, що освіта, як будь-яка галузь надання послуг у будь-якому суспільстві – має свою суспільну вартість, тобто – коштує грошей. Адже хтось має оплатити роботу викладачів ВНЗ, придбання (оренду) необхідних для навчальних занять приміщень (будівель), обладнання, приладів, матеріалів, енергоносіїв тощо. Це, так би мовити, «інвестиційна» складова суспільної вартості освіти. Крім того, хтось має оплатити особисті потреби студента під час його навчання у ВНЗ: оренду житла, харчування, проїзд до місця навчання, тощо. Тобто, студент мусить узяти звідкись кошти на забезпечення цих потреб під час навчання. Цю складову суспільної вартості освіти можна назвати «особистою».

Отже, суспільна вартість освіти складається з «інвестиційної» (оплата послуг надавачів освітніх послуг – ВНЗ) і «особистої» (оплата особистих потреб споживачів освітніх послуг – студентів) частини. Величина суспільної вартості освіти визначає ступінь доступності останньої: чим вона вища, у відношенні до доходів громадян, тим недоступнішою вона є (тобто – тим менше громадян мають можливість цю освіту здобути), і навпаки.

При цьому інвестиційна складова суспільної вартості освіти – це основна (першочергова) її частина, бо вона забезпечує саму можливість функціонування освіти як інституційної системи. Вона з'являється першою – ще до початку навчання студента у ВНЗ (бо, поки ВНЗ не отримає кошти за навчання цього студента від будь-якого із названих вище суспільних суб'єктів – студент у даному ВНЗ учитися не зможе). Інша складова суспільної вартості освіти – особиста з'являється потім, коли студента вже допущено до студій у ВНЗ. Це означає, що особиста складова обумовлена інвестиційною: вона наступає лише після та за умови появи інвестиційної. Тобто необхідність (і можливість) оплатити особисті потреби студента під час його навчання у ВНЗ – з'являється лише після того, як це навчання хтось уже оплатив даному ВНЗ.

Суспільними суб'єктами, які оплачують суспільну вартість освіти можуть бути (і є): а) самі студенти чи їхні батьки (опікуни), б) вищі навчальні заклади, в) органи державного управління та місцевого самоврядування (держава), г) спонсори-благодійники, д) інші зацікавлені, фізичні та юридичні, особи (наприклад – підприємці-роботодавці майбутніх випускників ВНЗ, тощо).

Власне «платність» чи «безплатність» освіти констатують відносно суб'єкта оплати інвестиційної частини її суспільної вартості, тобто з точки зору того, хто оплачує освітні послуги ВНЗ («інвестує» в освіту студента): якщо сам студент – тоді освіта платна, якщо хтось інший, тоді – безплатна.

Тут і криється хибне розуміння поняття «платна освіта» та «безплатна освіта». Коли суб'єктами витрат на інвестиційну частину суспільної вартості освітніх послуг ВНЗ є самі студенти, їхні батьки чи опікуни (суб'єкт «а»), тоді вважається, що освіта є платна. А коли цими суб'єктами є ВНЗ (суб'єкт «б»), органи державного (місцевого) управління (суб'єкт «в»), спонсори (суб'єкт «г») чи роботодавці (суб'єкт «д»), тоді вважається, що освіта є безплатна. У США, мовляв, студенти платять за свою освіту, тому вона там платна, а в СРСР студенти не платили за свою освіту, тому вона «безплатна».

Таке розуміння хибує тим, що «платний» чи «безплатний» характер вищої освіти, залежить не від того, хто (який суб'єкт) оплачує освіту студента, а від того, чи цей суб'єкт вимагає повернення своїх коштів,

вкладених в освіту студента, чи не вимагає. Якщо той, хто оплачує ВНЗ освітні послуги для даного студента, робить це безкорисливо та не має наміру повернути (відшкодувати) свої витрати, тоді тільки таку освіту й можна назвати справді безплатною для студента. Якщо ж той, хто оплачує ВНЗ освітні послуги для даного студента, має на меті повернути від останнього затрачені на його освіту кошти – тоді таку освіту назвати «безплатною» не можна.

І, як свідчить повсюдна практика, безплатної освіти практично не буває, як її не було й у комуністичному СРСР. Бо освіта – це підприємство, засноване для отримання прибутку – як будь-яке інше. І будь-який суб'єкт, вкладаючи у навчання студента кошти, хоче, якщо не отримати прибуток (заробити більше, ніж вклав), то принаймні хоча б ці кошти повернути. І саме студент повинен цей прибуток дати, або повернути кошти. Іншими словами, кожен суб'єкт, який вкладає кошти, щоб оплатити суспільну вартість освіти студента (за винятком, може, спонсора-благодійника – суб'єкта «г»), очікує від цього студента повернення цих коштів, та ще й з прибутком, тобто – інвестує в його освіту.

Повернення студентом-стипендіатом цих коштів інвестору може бути: а) негайне (студент одразу вносить гроші за своє навчання – наперед, або під час студій) і б) відтерміноване (до моменту закінчення студентом навчання). Крім того, форма повернення цих коштів інвестору студентом може бути грошова і негрошова (наприклад, трудова). В першому випадку студент повертає інвестору гроші, вкладені у його навчання, у другому – відпрацьовує інвестору вкладені гроші, наприклад, працює на підприємстві інвестора, або надає йому якісь інші послуги. В будь-якому випадку кошти, затрачені на його освіту, студент має повернути: державі, підприємцеві-роботодавцеві чи самому собі.

І в комуністичному суспільстві, як і в капіталістичному, студент платив за навчання, але: по-перше, не одразу, а після отримання диплома; по-друге – не грошима, а працею. Студент не вносив плати за навчання, а відшкодовував державі витрачені нею кошти на його вищу освіту вже після закінчення студій – відпрацьовуючи перші три роки своєї професійної діяльності за отриманою у ВНЗ спеціальністю на визначеному державою підприємстві чи установі. Це називалося «державним розподілом».

Можна сказати, що, з погляду оплати інвестиційної частини вартості освіти, молода людина, яка стає студентом, по суті (а деколи й формально) укладає з суспільством (в особі суб'єкта цієї оплати: держави, ВНЗ, спонсора, підприємця тощо) договір про умови, на яких він вчитиметься у цьому ВНЗ і повертатиме кошти, потрачені цим інвестором на його навчання. Ці кошти, що є предметом такого «договору» називаються «стипендією».

Стипендія та її призначення

Виходячи зі сказаного вище, стипендія, по суті – це грошова допомога студентові для оплати ним суспільної вартості освіти у ВНЗ. Це означає: оплати передусім освітніх послуг ВНЗ, тобто оплати навчання, а вже потім (і не завжди) – оплати ще й особистих своїх потреб під час навчання. Тут слід сказати, що міністр фінансів мав рацію, коли говорив, що підходи до стипендій у нас різняться від європейських. Але не тому, що у нас, мовляв, стипендію отримують усі студенти, а там – не всі. А тому, що у нас спотворене розуміння поняття «стипендія», великою мірою успадковане від СРСР. Ось що написано у радянській енциклопедії: «Стипендія – постійна грошова допомога, що видається регулярно (зазвичай щомісячно) учням навчальних закладів різних типів і особам, які проходять підготовку до наукової роботи (аспірантам, докторантам). В СРСР існує державна система стипендій, що є засобом, який забезпечує повну загальнодоступність усіх ступенів освіти для всіх громадян. У ряді навчальних закладів СРСР стипендією забезпечуються усі студенти, а в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах – всі встигаючі учні. Розмір стипендії встановлюється в залежності від курсу навчання та результатів екзаменів..., заліків за минулий семестр з науково-теоретичних дисциплін і навчальної та виробничої практики... У навчальних закладах капіталістичних країн стипендія..., виплачується... за рахунок пожертвувань приватних осіб, благодійних товариств і т.п. ..., причому призначення стипендії пов'язується з різними зобов'язаннями стипендіата (політична «благонадійність», віросповідання, умови дальшої роботи, повернення стипендії по закінченні ВНЗ і т.п.). Є і державні стипендії, та вони призначаються невеликому числу учнів, які задовільняють певним вимогам або навчаються спеціальностям, яким надається особливо важливе значення)[1] (Большая советская энциклопедия, 1960, т. 41: с. 7).

Ця розлога цитата дає чітке розрізнення характеру та джерел виплати стипендій у комуністичних (СРСР) і капіталістичних країнах: у перших – всі стипендії регулярні та виплачуються державою, в других – більшість стипендій платяться з недержавних джерел, а держава платить стипендії лише студентам особливо важливих для неї спеціальностей. Звідси однозначно випливає, що коли ми будуємо капіталістичне суспільство, то держава має платити стипендії лише студентам, які здобувають особливо важливі для держави спеціальності. А всій іншій масі студентів стипендії мають платити недержавні фонди.

У нас же все залишилось як при соціалізмі. Ось як зараз визначає це поняття *Великий тлумачний словник української мови*: «Стипендія – регу-

[1] Див. також: Малая советская энциклопедия, Том 8. – М.: СЭ, 1960. – С. 1133. (О.Г.)

лярна грошова виплата, яку надають тим, хто навчається у навчальних закладах, а також особам, що перебувають в аспірантурі, докторантурі тощо» (Бусел, 2009: с. 1392). Як бачимо, визначення майже слово в слово повторює радянську дефініцію стипендії у соціалістичній країні. А ось як розуміють поняття «стипендія» наші сусіди в капіталістичній Польщі: «Стипендія – це гроші, виплачувані періодично учням, студентам, працівникам науки і т.п. на покриття коштів навчання, або наукових досліджень» (Bralczyk, 2007: s. 798).

Ключовою відмінністю у цих визначеннях є наявність у поляків вказівки на призначення стипендії, як грошей «на покриття коштів навчання» – відсутньої у радянській і українській дефініції. Але її відсутність у радянській дефініції цілком виправдана, бо в СРСР держава оплачувала безготівкову інвестиційну частину вартості його студій (безплатна освіта), тому виплачувана студентам у готівці стипендія могла бути призначена лише для задоволення їхніх особистих потреб під час навчання. Натомість, відсутність вказівки на призначення стипендії в українській дефініції свідчить, радше, про механічне запозичення нами радянського розуміння стипендії – і нічого більше.

Отже, в країнах з ринковою економікою (а саме такою країною ми хочемо стати) всі громадяни усвідомлюють, що вища освіта для всіх платна. Студенти наперед знають, що, коли хочуть вчитись у ВНЗ, то мають знайти кошти, щоб заплатити, насамперед, за освітні послуги ВНЗ, тобто – за саму можливість студіювати (інвестиційна складова), а також «деколи» (тобто, в другу чергу) – оплатити ще й свої особисті потреби під час студій (особиста складова). Відтак, ті студенти, які не мають власних коштів, і яким не можуть допомогти батьки, шукають можливостей отримати цю допомогу («стипендію») десь-інде.

Підсумовуючи, слід підкреслити: головне призначення стипендії – це плата за саму можливість навчатись у ВНЗ, тобто отримати отой знаменитий «доступ» до вищої освіти. А так звана «безплатна освіта» у соціалістичній державі означала лише те, що держава наперед платила ВНЗ за навчання даного студента, по суті, авансом надаючи йому стипендію для оплати «інвестиційної» частини вартості його вищої освіти, яку потім відшкодовувала собі його працею – вже як дипломованого «молодого спеціаліста» на тому підприємстві, на якому його праця на той момент була для держави найвигіднішою[1].

[1] Тобто стипендію радянські студенти отримували, все-таки, під певне зобов'язання щодо їхньої подальшої роботи – точнісінько так, як це в СРСР приписували капіталістичним країнам. Тут радянська енциклопедія вочевидь злукавила. (О.Г.)

У нас же, на відміну від поляків, розуміння стипендії залишилося тупо комуністичним. Стипендією ми називаємо лише «особисту» частину оплати суспільної вартості освіти, тобто – матеріальну допомогу, призначену для задоволення особистих потреб самого студента – вже після поступлення у ВНЗ. Точнісінько так, як розуміли це поняття в СРСР.

Саме це спотворення у нашій суспільній свідомості поняття «стипендія» призвело до теперішньої несправедливої ситуації нерівного доступу до вищої освіти. Одні студенти – так звані «бюджетники», отримують фактично одразу дві стипендії: безготівкову «інвестиційну» (кошти на оплату навчання), і в більшості своїй – ще й готівкову «особисту» (кошти на оплату своїх особистих потреб). Інші студенти – так звані «платники», вчаться за свій власний кошт і ніяких стипендій – ні інвестиційних, ні особистих, не отримують – ні від держави, ні від інших суб'єктів. Ці нерівні умови доступу до вищої освіти наступають з моменту подачі студентами заяви про вступ до ВНЗ та їхнього зарахування на навчання, тобто закладені наперед (системно).

Отож, вища освіта у нас як була платною, так платною і залишилася. Але чомусь (?!) наша держава повністю взяла на себе оплату навчання частини студентів, навіть не вимагаючи від них трудової компенсації своїх витрат на їхнє навчання у ВНЗ. У такий спосіб, для студентів-бюджетників наша держава реалізувала радянський міф про справді безплатну освіту, перетворившись з інвестора освіти у її благодійника, безкорисливо надаючи цим студентам стипендію для оплати вартості навчання і ще й стипендію для оплати їхніх особистих потреб під час навчання. Такої «халяви» не було навіть в СРСР.

Стипендія як засіб підвищення ефективності освіти

Вважається, що стипендія – це форма стимулювання студента прикладати максимальні зусилля, щоб учитися якомога успішніше. Тобто стипендія – засіб забезпечення ефективності освіти. Тієї самої ефективності, на яку нарікав міністр фінансів. Чи виконує вона цю роль? Досвід радянської вищої освіти свідчить, що не дуже.

Справа в тому, що, як уже було сказано, в СРСР основну стипендію, (ту, що призначена для оплати навчання і названа тут інвестиційною) – отримували всі студенти. Соціальна справедливість і рівний доступ до освіти полягав у тому, що всі місця навчання були «бюджетні» і ніяких «студентів-платників» тоді не було. Це називалося «безплатна вища освіта». Для того, щоб учитися безплатно (отримати цю «інвестиційну стипендію»), студентові достатньо було бути зарахованим на навчання у ВНЗ, після чого його навчання автоматично оплачувала держава.

Втратити цю «стипендію» можна було лише в одному випадку – якщо студента відраховували з ВНЗ[1]. Зате, достатньо студентові було здавати чергові екзаменаційні та залікові сесії з мінімальними позитивними оцінками (тоді це були трійки), і його допускали до навчання в наступному семестрі, як він знову користувався «безплатним навчанням», тобто по-суті далі отримував державну інвестиційну стипендію. «Розплата» за користування цією безготівковою стипендією (витраченими державою коштами на своє навчання) наступала після отримання диплому і державного розподілу. Зрозуміло, що ця «стипендія» не відігравала серйозної стимулюючої до навчання ролі.

Натомість інша (названа тут «особистою») стипендія, призначена для задоволення особистих потреб студентів, яку виплачували у грошовій формі та власне й називали словом «стипендія» – уже відігравала певну стимулюючу роль, особливо для студентів амбітних (які вважали для себе принизливим бути «трієчниками»), або студентів, які мали низький матеріальний статус. Це було тому, що особиста стипендія, на відміну від інвестиційної – вже залежала від успішності студентів. Щоб отримувати в наступному семестрі стипендію, треба було здати екзаменаційну сесію за минулий семестр зі середньою оцінкою 3,5-4 бала. Хто здавав сесію зі середнім балом 4,5 і вище, отримував більшу на 15%, т.зв. «заохочувальну» стипендію (46 руб.), а хто здавав із найбільшим балом 5 – більшу на 25% «підвищену» стипендію (50 руб.). Тих, кому стипендія, з різних міркувань була конче потрібна, вона спонукала прикладати більші зусилля до того, щоб отримати на екзаменах кращі оцінки, тобто – краще вчитися.

Разом із тим, вона стимулювала тільки частину студентів, і то мінімально, бо середня оцінка сесії у 3,5-4 бала не означала обов'язкової наявності відмінних (5 балів) оцінок, тобто не змушувала викладатися «на всі 100%».

Низька стимулююча роль особистої стипендії в СРСР обумовлювалась також її невеликим розміром. Порівняно з мінімальною зарплатою випускника ВНЗ (інженера, економіста, лікаря, вчителя, правника) у 120[2] руб., студентська стипендія у 40 рублів була мізерною. Навіть при тодішніх «копійчаних» цінах на продукти харчування[3], після оплати проживання в гуртожитку (5-7 руб.) і проїзду в громадському транспорті

[1] Наприклад, за неуспішність (це означало, що він узагалі не міг тут учитися), або через порушення суспільних моральних і юридичних норм (хуліганство, кримінальні злочини). (О.Г.)

[2] Тут і далі подані суми відносяться до 70-х – 80-х років минулого століття. (О.Г.)

[3] Тоді буханка хліба (0,8-1 кг) коштувала в середньому 20 копійок, стільки ж коштував 1 літр молока. (О.Г.)

(3-4 руб.), студентові залишалося 25-30 рублів на харчування, при середній ціні одного повного обіду в їдальні 1-1,5 руб. Тобто стипендії не вистачало на нормальне щоденне триразове харчування упродовж місяця, не кажучи вже про якісь інші потреби (наприклад, медичні). Не вистачало навіть підвищених (50 руб.) стипендій. (Ну, хіба що студент жив упроголодь, харчуючись лише хлібом і кефіром[1]). Тому, загалом, студент ВНЗ, незалежно від того, отримував він особисту стипендію, чи ні – мав сам подбати про забезпечення своїх особистих потреб.[2]

Низька стимульна роль особистих стипендій, поряд із повною зайнятістю та гарантованим (тобто незалежним від оцінок в дипломі) працевлаштуванням[3], – була однією з причин відносно низької ефективності радянської вищої освіти, бо обумовлювала відсутність у радянської вищої освіти ролі соціального ліфта та мала наслідком байдуже ставлення студентів до результатів своєї освіти. «Від сесії до сесії живуть студенти весело», – співалось у популярній студентській пісеньці. А поширена тоді приказка повчала, що «краще мати червоне лице і синій диплом, ніж синє лице і червоний диплом»[4].

Зараз, через викривлене поняття «стипендії» ефективність вищої освіти практично не змінилася. Оскільки поняття «інвестиційної стипендії» у нас просто не існує, фактична ефективність (стимулююча роль) цих стипендій для бюджетників є мінімальна («аби не відрахували за неуспішність»), а для платників – нульова («я їм плачу за навчання, тому мене не відрахують»). Те саме і з «особистими стипендіями»: для

---

[1] Типовий образ такого студента був втілений у знаменитій радянській кінокомедії «Операція И та інші пригоди Шурика» (О.Г.)

[2] З цією метою в СРСР студенти намагалися проходити виробничі практики на оплачуваних робочих місцях; підробляли у вечірні та нічні зміни на некваліфікованих роботах (санітаром, вантажником, сторожем, тощо), а також масово їхали влітку у т.зв. «студентські будівельні загони», де за роботи на будівництві того чи іншого об'єкта (корівника, складу, цеху тощо), надто на Далекому Сході чи Сибіру – можна було заробити значну суму (від 500 до 1500 руб.), якої потім вистачало для задоволення своїх потреб під час навчання. Крім того, студенти, які походили з сільської місцевості, підгодовувалися привезеними з дому продуктами. (О.Г.)

[3] Докладніше про це див.: Гірний О.І. Вектор четвертий: Від стереотипів пострадянської школи до нової філософії шкільної освіти / Біла книга «Сили змін та вектори руху до нової освіти України». // Директор школи №43-44 (571-572), 2009; Гірний О.І. Що таке рівний доступ до якісної освіти? // Управління освітою, 2013. – № 23 (323). – СС. 18-21. (О.Г.)

[4] Це означало, що краще бути повнокровним здоровим (червоне лице) трієчником і мати звичайний (у синій обкладинці) диплом, для отримання якого не треба прикладати зусиль у навчанні – ніж бути хворим від виснаження (синє лице) відмінником і мати диплом з відзнакою (у червоній обкладинці). (О.Г.)

бюджетників їхня ефективність теж мінімальна («аби здати сесію без трійок»), а для платників – нульова («все-одно стипендія не світить»).

Такий стан не можна назвати нормальним, тому міністр фінансів правий у тому, що це треба реформувати. Інша справа, що реформування не означає механічного скорочення, тим більше – обґрунтованого дурницями, на кшталт тієї, що у нас є, мовляв, «гірші» та «кращі» студенти.

З методологічної точки зору, соціальна справедливість означає, що всі абітурієнти, зараховані на навчання у ВНЗ мають бути зрівняні у своєму доступі до освіти. Для цього наші очільники мають спершу визначитися з сенсом державних стипендій. Тобто відповісти на питання: стипендія – це благодійність чи інвестиція? Або, іншими словами: держава в освіті виступає інвестором, чи благодійником? Якщо благодійником, тоді «рівний доступ до освіти», вимагає, щоб державні стипендії надавалися всім зарахованим у ВНЗ студентам. Тобто стипендії треба не скорочувати, а навпаки – розширювати.

Якщо ж виплата стипендій – це інвестиція, тоді гасло «рівного доступу до освіти», вимагає, щоб виплата стипендій здійснювалася за однаковим для всіх студентів критерієм, а саме – критерієм успішності.

Державні стипендії як інвестиція (замість висновків)

Щоб виплата стипендій здійснювалася за єдиним критерієм успішності потрібно:

1. Відмовитися від комуністичного поняття «безплатної вищої освіти» та повернутися до повноцінного значення слова «стипендія» – як грошової допомоги, призначеної передусім для оплати навчання, а вже потім, і лише в окремих випадках – для задоволення особистих потреб студентів. Слід також ліквідувати поняття «держзамовлення» і «бюджетне навчання», а замість них ввести поняття «інвестиційна стипендія». Виплата цих стипендій є безготівкова і залежить від успішності студентів.

Іншими словами, основну кількість державних стипендій, які залежать від результатів навчання, мають складати не готівкові «особисті» стипендії, призначені для задоволення особистих потреб студента, а безготівкові «інвестиційні» стипендії, призначені для оплати навчання – які зараз (під виглядом «бюджетних місць») від результатів навчання майже не залежать (!).

2. Для оптимізації державних коштів, спершу слід визначитися, скільки фахівціів з вищою освітою і для роботи на яких підприємствах держава потребує та встановити інвестиційну вартість їхньої освіти. Після цього, сформувати Державний стипендіальний інвестиційний фонд,

який передбачає надання відповідної кількості інвестиційних стипендій студентам на умовах їхнього майбутнього відшкодування у трудовій формі (державний розподіл). У тих ВНЗ, що готують фахівців за спеціальностями, які державі не потрібні – інвестиційні державні стипендії не платяться, і всі студенти тут платять за навчання.

Зрозуміло, що кількість цих інвестиційних стипендій буде значно менша за кількість абітурієнтів, зарахованих у ВНЗ, і менша, ніж держава зараз витрачає на фінансування бюджетних місць у всіх ВНЗ. Це і може стати першою статтею можливої економії державних коштів на освіту, зокрема тих, що виділяються на фінансування бюджетних місць.

3. Державні (інвестиційні) стипендії слід надавати не «кращим» абітурієнтам (за рейтингом балів ЗНО), як зараз, а саме кращим студентам. Для цього всі зараховані у ВНЗ абітурієнти однаково (на рівних умовах) платять (або НЕ платять) за навчання у першому семестрі. Далі – Державний стипендіальний фонд виділяє персональні інвестиційні стипендії тим студентам, які здали перші семестрові іспити з найкращими оцінками. (Всі інші студенти, які за рейтинговим списком підсумків зданої сесії до числа стипендіатів не потрапили – змушені будуть платити за навчання в наступному семестрі). Після чергової екзаменаційної сесії «конкурс» на отримання стипендій повторюється: знову рейтинг результатів (у середніх балах), і знову повторний перегляд списку стипендіатів на цей семестр.

4. Після закінчення студентами навчання у ВНЗ, студенти-стипендіати скеровуються в обов'язковому порядку на роботу на відповідні державні підприємства та установи. Різні студенти при цьому скеровуються на різні терміни – залежно від загальної суми отриманих інвестиційних стипендій. Ті, хто відмовляється йти на державну роботу туди, куди їх скеровують – мають ці суми повернути у грошовій формі.

У такий спосіб реалізується принцип рівного доступу до освіти; а державні кошти перерозподіляються у пріоритетні для держави галузі (в особі відповідних ВНЗ); між усіма студентами створюється конкуренція за отримання інвестиційних стипендій, тобто робить державні кошти для оплати освітніх послуг ВНЗ реальним стимулом до навчання. За обмеженої кількості стипендій, результати кожної наступної сесії будуть кращими за попередні (середній бал зростає) і у висліді – під кінець студій стипендії отримуватимуть справді найкращі студенти. Ефективність освіти підвищується.

5. Крім державних безготівкових інвестиційних стипендій, слід частково зберегти також готівкові стипендії (аналоги теперішніх стипендій) призначених для задоволення особистих потреб студентів під час навчання. Та, на відміну від теперішніх стипендій, особисті стипендії по-

винні виплачуватися виключно студентам із малозабезпечених сімей і не залежати від успішності навчання. Так з'являється наступна обґрунтована стаття можливого скорочення державних коштів на освіту (виділених на виплату стипендій).

Основними джерелами інших (спортивних, виробничих, наукових, почесних тощо) стипендій для всієї маси студентів, має стати не держава, а переважно недержавні спеціалізовані корпоративні, приватні та змішані фонди, а також самі навчальні заклади. Для цього вказані фонди треба спершу створити, а вже потім переходити до скорочення державних стипендій.

Література:

1. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел. – Київ-Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с. – СС. 1223-1224.
2. Гірний О.І. Вектор четвертий: Від стереотипів пострадянської школи до нової філософії шкільної освіти / Біла книга «Сили змін та вектори руху до нової освіти України» // Директор школи, № 43-44 (571-572), 2009.
3. Гірний О.І. Що таке рівний доступ до якісної освіти? // Управління освітою, 2013. – № 23 (323). – СС. 18-21.
4. Івченко А. Тлумачний словник української мови / А. Івченко.– Харків: Фоліо, 2001. –542 с.
5. Україна: соціальна сфера у перехідний період/ Звіт Світового банку.– Київ:Основи,1994. – 259 с.
6. Большая советская энциклопедия / Большая советская энциклопедия, Том 41. – М.: БСЭ, 1956. – 660 с.
7. Малая советская энциклопедия / Малая советская энциклопедия, Том 8. – М.: Советская Энциклопедия, 1960. – 1280 с.
8. Bralczyk J. Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów / J. Bralczyk.– W.: PWN. 2007. – 1024 s. 9. Dekada reform w kształceniu obowiązkowym w Unji Europejskiej (1984-1994). – W.: EURIDICE. 1999. – 324 s.
10. Олександр Данилюк: Без запуску е-декларування отримання траншу МВФ під загрозою http://www.epravda.com.ua/publications/2016/08/22/602916/.

***Олег Гирный*. Эффективность бесплатного образования, или ещё раз о стипендиях**

Статья посвящена проблеме выплат государственных стипендий студентам ВУЗов, которая рассматривается в контексте принципа «равного доступа к образованию» и понятия «бесплатное образование». Сейчас в ВУЗах Украины есть студенты двух разных категорий: т.н. «бюджетники», которые учатся бесплатно и ещё получают государственные стипендии, и т.н. «плательщики», которые платят за обучение и никаких стипендий не получают. Такая ситуация приводит к потере стипендией своей стимулирующей роли и, вследствие этого – к падению эффективности высшего образования.

В связи с этим обсуждаются методологические аспекты повышения эффективности государственных стипендиальных средств, выделяемых на высшее образование. В частности, понятие «стипендия» анализируется с точки зрения общественной стоимости образования как институциональной системы. К сожалению, у нас это понятие далее понимается по-советски, как наличное жалованье студентам, использующих его для удовлетворения своих личных потребностей во время обучения. В то же время во всём мире оно понимается как безналичная денежная помощь для оплаты стоимости обучения.

Ключевые слова: *бесплатное образование, платное образование, равный доступ к образованию, инвестиционная стипендия, личная стипендия, эффективность высшего образования.*

***Oleg Hirnyy*. The Eeffectiveness of Free Education, or Again on Scholarships**

The article deals with the problem of payments state university scholarships to students in question in the context of the principle of "equal access to education" and the concept of "free education." Now in Ukrainian universities there are students of two different categories: the so-called "budget students" who study for free and receive scholarship from the state, and the so-called "payers" who pay tuition fee and do not receive stipends from the state. This situation leads to decline of the scholarship's role as a stimulator, and, as a result – to general decline of the efficiency of higher education.

In this regard, methodological aspects of improving the efficiency of public scholarship funds allocated to higher education are discussed. In particular, the term "scholarship" is analyzed in the context of the value of public education as the institutional system. Unfortunately, we continue to understand this concept in the Soviet interpretation as cash payments for students who use it to meet their personal needs during training. At the same time, the world understood as non-cash aid to pay tuition fee.

Keywords*: free education, paid education, equal access to education, investment scholarship, personal scholarship, efficiency of higher education.*

Гірний Олег Ігорович – кандидат технічних наук, доцент кафедри природничо-математичної освіти Львівського обласного інституту післядипломної освіти.

E-mail: ohirnyy@ukr.net

Oleg I. Hirnyy – PhD, assistant professor, Lviv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Department of Natural Sciences and Mathematics Education; Position – docent.